

O liczbie cyrylickich starych druków tetraewangelii ze Lwowa

Jerzy Ostapczuk

Wydział Teologiczny, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie
jostap@wp.pl; jostap@chat.edu.pl

Jerzy Ostapczuk, *On the number of the Cyrillic early printed tetragospels in Lvov*, *Elpis*, 19 2017: 181-189.

Abstract: The article is devoted to the Cyrillic early printed tetragospels from Lvov. Its main goal was to establish the number of editions containing the Gospel text only (without other books of the Holy Scripture). Information included in catalogues and scientific publications suggested that before the year 1800 Cyrillic tetragospels were printed about 120 times and eleven times in Lvov. Verification of information allowed to reduce the number of liturgical Gospels from Lvov to eight: seven editions from the Printing House of the Dormition Stauropegion Brotherhood and one from the Printing House of Michael Slozka.

Streszczenie: Artykuł został poświęcony cyrylickim starym drukom tetraewangelii drukowanym we Lwowie. Głównym jego celem było uściślenie liczby wydań zawierających wyłącznie tekst Ewangelii (bez pozostałych ksiąg Pisma Świętego). Informacje zawarte w katalogach i publikacjach naukowych wskazały, że do 1800 roku cyrylickie tetraewangelie drukowano około 120 razy, w tym jedenaście razy we Lwowie. Weryfikacja tych informacji umożliwiła uściślić dokładną liczbę liturgicznych Ewangelii wydanych we Lwowie: siedem w oficynie Bractwa Stauropigialnego pw. Zaśnięcia Bogurodzicy i jedna w zakładzie Michała Szozki.

Keywords: Cyrillic early printed books, tetragospel, Lvov

Słowa kluczowe: cyrylickie stare druki, tetraewangelia, Lwów

Publikacja informacji o wszystkich zachowanych cyrylickich rękopisach i wydaniach starych druków, ograniczonych nawet do wybranych jednorodnych typologicznie ksiąg, wymaga co jakiś czas ich aktualizacji. Związane jest to z wprowadzaniem do obrotu naukowego nowych danych – nieznanymi wcześniej autorom lub z różnych powodów niedostępnych – dotyczących np. nieskatalogowanych dotąd rękopisów, wyników przeprowadzonych kwerend archiwalnych, weryfikacji informacji o znanych zachowanych w całości lub fragmentarycznie księgach napisanych lub tłoczonych do 1800 roku. W przypadku rękopisów przykładem mogą być opublikowane¹ w ostatnich latach informacje o cyrylickich manuskryptach Ewangelii (i ich fragmentach) przechowywanych w Polsce: w Bibliotece Bazyliańców w Warszawie² i Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej Hosianum w Olsztynie³. Publikacja analogicznych informacji aktualizuje statystyki powiększając liczbę znanych zabytków

rękopiśmiennych nie tylko w Polsce⁴, lecz również poza jej granicami i wpływa pozytywnie na kolejne badania naukowe.

Nieco inaczej sytuacja może przedstawiać się w przypadku – cieszących się dużym zainteresowaniem wśród badaczy – różnych ośrodków drukarstwa cyrylickiego, których wynikiem pracy były setki⁵ identycznych ksiąg. Wiodące oficyny wydawnicze doczekały się wielu szczegółowych opracowań poświęconych zarówno ich pracownikom, sytuacji ekonomicznej, polityce wydawniczej, zapleczu technicznemu, jak i poszczególnym owocom ich działalności, tzn. drukom. W pracach tych starano się również wyjaśnić istniejące w obiegu naukowym wątpliwości dotyczące wielu kwestii spornych związanych z drukowanymi do 1800 roku księgami i zakładami, w których były one tłoczone. Nie wszystkie zagadnienia, z różnych powodów, doczekały się wyjaśnień i sprostowań.

¹ Na publikację oczekują informacje o fragmentach cyrylickich rękopisów i starych druków (oraz dokumentów z archiwum szkoły Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie) przechowywanych obecnie w Muzeum Parafii pw. Rozesłania św. Apostołów (dawnej klasztor o.o. Pijarów) w Chełmie. Fragmenty rękopisów, starych druków i druków oraz dokumenty archiwalne zostały wydobyte z zasypki stropów łukowych. Budynek obecnej plebanii parafii – zbudowany w 1904 roku – był siedzibą Prawosławnego Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie, które prowadziło również szkołę.

² Por. Lepak, 2013.

³ Zob. Ostapczuk, 2016.

⁴ W opublikowanej w 2001 roku przez M. Garzanitiego pracy wymieniono 26 rękopisów Ewangelii (Garzaniti, 2001, s. 538-539), zaś w *Katalogu rękopisów cerkiewnosłowiańskich w Polsce* z 2004 roku podano informacje już o 144 manuskryptach z tekstem Ewangelii (Naumow, Kaszlej, 2004). Wykaz rękopisów (również uwzględniający nawet niewielkie fragmenty {np. wyklejki rękopiśmienne}) z tekstem Dobrej Nowiny z 2013 roku podaje 150 (Ostapczuk, 2013a, s. 216).

Inne publikacje, np. J. Szczapowa, J. Bałyka, A. Fenczaka, E. Kałużniackiego, A. Kaszleja, poświęcane tylko wybranym zbiorom lub typom rękopisów (np. wg redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego) nie dają pełnego obrazu o liczbie cerkiewnosłowiańskich rękopisów Ewangelii w Polsce.

⁵ Nakład ksiąg w XVII wieku sięgał niekiedy nawet 1600 egzemplarzy.

Informacje zawarte w katalogach i publikacjach naukowych⁶ poświęconych cyrylicy starym drukom wskazały na istnienie (od 1512⁷) do 1800 roku około 120 wydań cyrylicy tetraewangelii⁸. Te wstępnie opracowane dane – opublikowane w 2013 roku – wymagają dziś weryfikacji i aktualizacji. Możliwe jest to dzięki pracy *de visu* ze starymi drukami (niekiedy zdefektowanymi) oraz porównaniu otrzymanych wyników badań z informacjami zawartymi w różnych katalogach i publikacjach naukowych. Uściślenie liczby wydań jednorodnych typologicznie ksiąg – w tym przypadku tetraewangelii – z poszczególnych ośrodków drukarskich wpływa korzystnie na prowadzone badania tekstologiczne cyrylicy starych druków zawierających tekst wyłącznie czterech ksiąg Dobrej Nowiny. Umożliwia bowiem podanie dokładnych informacji o odsetku (w procentach) i liczbie wykorzystanych w badaniach drukowanych do 1800 roku cyrylicy tetraewangelii. Dzięki temu możliwe jest dokładne określenie wykorzystanego (dostępnego) i niewykorzystanego (wciąż oczekującego na opracowanie) materiału źródłowego. Pozwala to również na bardziej wiarygodną ocenę otrzymanych wyników analiz tekstologicznych.

Zdecydowana większość (około 2/3) cyrylicy starych druków tetraewangelii⁹ została wydana w Moskwie. Były one tam drukowane począwszy od połowy XVI wieku aż do końca wieku XVIII, niekiedy nawet kilka razy w roku¹⁰. W XVI wieku 3 razy, w XVII wieku około 25 razy i około 45 razy w XVIII wieku. W następnej kolejności pod względem liczby wydanych do 1800 roku cyrylicy tetraewangelii znajduje się Kijów i Lwów, gdzie tego typu księgi – w każdym z ośrodków – tłoczono około 10 razy¹¹. W innych zakładach drukarskich tego typu księgi drukowano tylko sporadycznie (np. pięciokrotnie w Poczajowie¹², czterokrotnie w Wilnie¹³, dwukrotnie w Sibiu i Sebeş oraz jednokrotnie w Belgradzie, Braszowie, Czernihowie, Clinicach, Rujnie czy Tîrgovişte) lub w ogóle (np. w Krakowie, Pradze, Supraślu, Wenecji itd.). Z jednej strony – pod względem liczby cyrylicy starych druków tetraewangelii Lwów znajduje się na trzecim miejscu (po Moskwie i Kijowie), z drugiej jednak strony – to nie w Kijowie, lecz właśnie we Lwowie w 1636 roku po raz

pierwszy została wydrukowana tego typu księga. Kijowski wydanie z 1644¹⁴ roku uznano za nieistniejące¹⁵. Poświadcza to tekst znajdujący się na karcie tytułowej tetry wydanej w Kijowie w 1697 roku: *ѸѸѸѸ или бѸговѸствовање <...> в сѸѸѸ, великѸ, ѸѸѸѸѸѸѸѸѸ, киевопечерскѸ лаврѸ <...> первое тѸпомѸ изда са.* W świetle tych informacji Lwów – w porównaniu z Kijowem – jest więc ośrodkiem, w którym o 60 lat wcześniej po raz pierwszy wydrukowano tetraewangelię.

Cyrylicy tetraewangelii ze Lwowa zajmują szczególne miejsce wśród wszystkich pozostałych tetrów, również tych tłoczonych w Moskwie. Poza typowymi dla tego typu ksiąg tekstami (do których można zaliczyć np. przedmowy, wykazy rozdziałów) i elementami kompozycji starych druków (np. forty, dedykacje, epigramy) wydawcy wprowadzili do drukowanych we Lwowie Ewangelii dużą liczbę rycin (ilustracji tematycznych). Upiększały one księgę i uzupełniały jej treść, ściśle się z nią wiążąc. Wpływały na podaż ksiąg mających taką właśnie szatę graficzną¹⁶.

Ilustracje tematyczne do tekstu mogły znajdować się również w innych, poza tetraewangeliami, księgach, np. w Apostołach¹⁷, Ewangeliach pouczających¹⁸ czy Triodionach¹⁹. Jednak liczba²⁰ rycin ilustrujących tekst oraz proporcje między liczbą tego typu ilustracji i liczbą kart w poszczególnych księgach²¹ prezentują się zdecydowanie lepiej w przypadku tetraewangelii lwowskich aniżeli innych cyrylicy ksiąg. W wytłoczonej we Lwowie²² w 1636 roku Ewangelii liczba rycin sięgnęła 56. Zostały one wykonane z 49 klocków. W Ewangelii lwowskiej z 1644 roku liczba ilustracji wyniosła już 61. Zostały one wykonane z 51 klocków²³. Drukowane w późniejszych latach we Lwowie Ewangelie również odznaczały się wysokim kunsztem wykonania oraz porównywalną liczbą (z wyjątkiem wydania Michała Śložki z 1665 roku²⁴)

¹⁴ Карагаевъ, 1861, s. 71 (nr 518); 1883, s. 510 (nr 578); por. Гусева, 1997, s. 120 (nr 27).

We wstępnym wykazie cyrylicy tetrów została błędnie podana Ewangelia z Kijowa z 1659 roku, zob. Ostapczuk, 2013b, s. 143, 157.

¹⁵ Бондар, 2015, s. 109.

¹⁶ Бондар, 2002, s. 47.

¹⁷ Np. wydania lwowskie M. Śložki z lat 1639 i 1654, kijowskie z 1695 roku.

¹⁸ Np. wydanie kijowskie z 1637 roku.

¹⁹ Np. wydanie kijowskie z 1631 roku.

²⁰ W apostołach lwowskich z roku 1639 i 1654 znajduje się około 20 rycin; w apostołach kijowskim z 1695 roku są 23 ryciny; w Ewangelii pouczającej z 1637 roku jest 48 rycin.

²¹ W kijowskiej Ewangelii pouczającej z 1637 roku na 1031 kartach jest 48 rycin.

²² Tylko tetry w formacie 2° lub większym z Kijowa (z lat 1697, 1712, 1733, 1746, 1771 i 1773) oraz Poczajowa (z lat 1759 i 1780 {wielkiego formatu}) mają ilustracje tematyczne. Ich liczba jest jednak niewielka, w kijowskich sięga prawie 30 (27 rycin z 24 klocków w tetrach z 1697 i 1712 roku, zaś 30 rycin z 25 klocków w pozostałych), zaś w poczajowskich zaledwie ośmiu (z sześciu klocków).

²³ W pierwszej Ewangelii lwowskiej 5 ilustracji zajmuje całą szerokość tekstu, zaś w drugiej z tych rycin – wielkich – jest już 7.

²⁴ Jest to wydanie z zakładu Michała Śložki, który w 1651 roku definitywnie zakończył współpracę z Drukarnią Bractwa Lwowskiego. Odbiło się to zapewne – w jakimś stopniu – na dalszej jego działalności, w tym na wyposażeniu zakładu drukarskiego. Świadczyć o tym może zaledwie 18 rycin w Ewangelii z 1665 roku.

⁶ Wykaz 29 katalogów i publikacji naukowych, na podstawie których opracowano statystyki, zob. Ostapczuk, 2013b, s. 137 (przypis nr 42).

⁷ Wtedy – w 1512 roku w Tîrgovişte – po raz pierwszy została wytłoczona cyrylicy tetraewangelia.

⁸ W tym samym czasie Nowy Testament (niekiedy również z księgą Psalmów) drukowano 52 razy, zaś Biblię 18. Por. Ostapczuk, 2013b, s. 137-152.

⁹ Przedstawione w niniejszym akapicie informacje zostały podane na podstawie wstępnych danych opublikowanych w Ostapczuk, 2013b, s. 137-148.

¹⁰ Dwukrotnie tłoczono tetraewangelię w Moskwie w latach 1735, 1748, 1771 i 1779, zaś trzykrotnie w 1763 roku.

¹¹ W Kijowie, Lwowie i Poczajowie zostało wydrukowanych łącznie około 25 tetraewangelii (Гусева, 1997, s. 15).

¹² Tzn. w latach 1759, 1768, 1771 i dwukrotnie w 1780.

¹³ Tzn. w latach 1575, 1600 (dwukrotnie) i 1644. Tzw. wileńska tetraewangelia z sygnaturami – datowana zwykle na 1600 rok – została wydrukowana nieco później – w około 1620 r. Wskazują na to znajdujące się na papierze znaki wodne. Zob. Бондар, 2015, s. 109-110; *Кириллические издания XVI века*, 2017, s. 212 (nr 20).

ilustracji tematycznych. Naśladowały one lwowską tetraewangelię z 1636 roku, uważaną za wzór dla późniejszych wydań²⁵ tłoczonych w tym mieście²⁶.

Cyrylickie tetraewangelie były drukowane we Lwowie w dwóch oficynach: **Bractwo** Stauropigialnego pw. Zaśnięcia **Bogurodzicy**²⁷ i związanego z nim **Michała Śłozki**.

Pierwszy zakład – erygowany w 1586 roku – rozpoczął działalność w roku 1591. Cieszył się on licznymi uprawnieniami drukarskimi nadanymi mu przez patriarchów, metropolitów i króla oraz (przez pewien czas) wyłącznością²⁸ na druk ksiąg cyrylicą. Od 1591 do 1788 roku wydano w nim łącznie 194 pozycje, wśród nich 143 księgi liturgiczne²⁹. Od II poł. XVII wieku do lat 40. XVIII wieku w drukarni brackiej w większości przedrukowywano wcześniejsze wydania³⁰, głównie liturgiczne – do których zaliczyć należy również i tetraewangelie.

Od końca lat 20. XVII wieku do 1638 roku z oficyną Bractwa pw. Zaśnięcia Bogurodzicy we Lwowie bardzo blisko był związany **Michał Śłozka**³¹. W tym właśnie czasie – w 1636 roku – po raz pierwszy³² wydano we Lwowie tetraewangelię. W 1638 roku Michał Śłozka zakupił drukarnię (Jana Szeligi) i rozpoczął własną działalność³³. Postrzegany przez drukarzy brackich jako konkurencja – m.in. z powodu tłoczenia ksiąg cyrylicą³⁴ – popadł z nimi w konflikt. Na mocy ugody³⁵, w 1643 roku ponownie zaczął zarządzać ich oficyną. Niedotrzymanie przez Michała Śłozkę warunków umowy³⁶ doprowadziło w 1651 roku do zwolnienia go z funkcji kierownika oficyny brackiej³⁷. Od 1652 do 1667 roku kontynuował on prowadzenie własnej

oficyny wydawniczej. Uważany jest on za najwybitniejszego drukarza i wydawcę lwowskiego XVII wieku³⁸.

Cyrylickie stare druki tetraewangelii lwowskich mogły być tłoczone tylko w dwóch³⁹ wymienionych zakładach drukarskich miasta Lwów.

W różnych katalogach i publikacjach naukowych⁴⁰ oraz we wstępnym wykazie tłoczonych do 1800 roku cyrylickich terów można znaleźć informacje o jedenastu tetraewangeliach wydanych we Lwowie w następujących latach: 1636, 1639, 1644, 1665, 1670, 1683, 1690, 1704, 1722, 1736 i 1743. W przypadku kilku z nich – dokładnie trzech – należy wskazać na wątpliwości co do ich istnienia.

Po raz pierwszy Ewangelia została wydrukowana we Lwowie w **1636** roku w oficynie brackiej. Na karcie tytułowej w tym wydaniu znajduje się następujący tekst: *ЕВАНГЕЛИОН СИРЬСЪ: БЛГОВѢСТІЕ БГОДХНОВЕННЪ ЕВАНГЕЛИСТЪ. БЛГВЕНІЕ СТВЫШИ ПАТРІАРИ ПРЕВЦІЕННАГО КВРЪ ПЕТРА МОГИЛЫ, МЕТРОПОЛИТЫ ПРАВО: ТЦАНІЕИ БРАТСТВА СТАВРО: Храма Оуспеніа ПРЪТЯ БЦА. ВЪ ЛВОВѢ. ВЪ ЛѢТО ѿ СЪДАНІА МІРА, ҃ЗРІМД. А ѿ РЖТВА ХБѢ, ҃АХЛС. АВГ: К.* Kierownikiem drukarni był wtedy Michał Śłozka, co znalazło odzwierciedlenie na stronie *verso* karty tytułowej, gdzie (pod przedstawieniem Jezusa Chrystusa Pantokratora z wierszem)⁴¹ umieszczono tekst następującej treści: *МАЛЪШИНЫИ ВЪ ТУПОГРАФІИ, МИХАИЛЪ СЛОЌКА.*

Na podstawie danych zawartych w katalogach i publikacjach naukowych można przypuszczać, że po raz drugi cyrylicka tetraewangelia mogła być wydrukowana we Lwowie w **1639** roku. Wskazują na to informacje opublikowane przez I. Karatajewą⁴², J.D. Isajewicza⁴³ i A. Gusewą⁴⁴. Nikt z nich jednak nie pracował *de visu* z tym wydaniem. Powołują się oni na Gołowackiego⁴⁵, który widział jakoby lwowską Ewangelię z 1639 roku w jednej ze świątyń w Galicji⁴⁶. Miałaby się ona ukazać w oficynie Bractwa Stauropigialnego pw. Zaśnięcia Bogurodzicy⁴⁷.

Kolejny raz cyrylicką tetraewangelię wydano we Lwowie w **1644** roku. Na karcie tytułowej znajduje się następujący tekst: *ЕВАНГЕЛИОН СИРЬСЪ: БЛГОВѢСТІЕ БГОДХНОВЕННЪ ЕВАНГЕЛИСТЪ. БЛГОСЛОВЕНІЕИ СТВЫШИХЪ ЧЕТВЕРОПРЕСТОЛНЫХЪ ПАТРІАРХЪ. ТЦАНІЕИ ЖЕ И ИЖДИВЕНІЕИ БРАТСТВА СТАВРОПИГІОНЪ. Храма Ѡспеніа ПРЪТЯ БГОРОДИЦА. ВПАСНО ВТОРИЦЕЮ ИЗДАДЕ СЯ. ВЪ ЛВОВѢ. ВЪ ЛѢТО ѿ СЪЗДАНІА МІРА, ҃ЗРІВ. А ѿ РЖТВА ХБѢ, ҃АХМД. МАА, ИИ.* Kierownikiem ponownie był Michał Śłozka. Znalazło to odbicie w Przedmowie do czytelników (*КЪ СВАЩЕННОЧИТАТЕЛЕМЪ*), na której końcu – z lewej strony – znajduje się następujący tekst: *МИХАИЛЬ СЛОЌКА*

³⁸ Александрович, 2007, s. 172; Dubec, 2010, s. 9.

³⁹ We Lwowie istniały również inne oficyny drukarskie, nie zajmowały się one jednak tłoczeniem ksiąg cyrylicą. Szerzej o nich zob. m.in. Kawecka-Gryczowa, Korotajowa, Wojciech, 1960.

⁴⁰ Ich wykaz (w liczbie 29) zob. Ostapczuk, 2013b, s. 137 (przypis nr 42).

⁴¹ Znajdująca się w wydaniu Przedmowa do czytelnika nie została podpisana.

⁴² Каратаевъ, 1883, s. 470 (nr 486).

⁴³ Исаевич, 1970, s. 18 (nr 31).

⁴⁴ Гусева, 1997, s. 120 (nr 26).

⁴⁵ *Архив Юго-западной России*, 1904, przypis nr 2 na s. 106 (nr 31).

⁴⁶ Каратаевъ, 1883, s. 470 (nr 486); Гусева, 1997, s. 120.

⁴⁷ Каратаевъ, 1883, s. 470 (nr 486).

²⁵ Lwowskie tetry służyły również jako wzór w zakładach drukarskich innych miast (Исаевич, 1966, s. 181).

²⁶ Запаско, Мацюк, 1983, s. 38-39.

²⁷ Bractwo lwowskie miało duże znaczenie w życiu Cerkwi do poł. XVII wieku. Bardzo długo sprzeciwiało się przyjęciu unii, dopiero w 1709 roku uległo i przystąpiło do unii (Isajewycz, 2005, s. 138; Зубрицький, 2011, s. 226).

²⁸ Prawo to nadał w 1639 roku król Władysław IV (Шустова, 2009, s. 197).

²⁹ Шустова, 2009, s. 215.

³⁰ Исаевич, 1966, s. 184.

³¹ Michał Śłozka był kierownikiem Drukarni Brackiej w okresie od 1634 do 1638 roku (Kawecka-Gryczowa, Korotajowa, Wojciech, 1960, s. 138, 209; Исаевич, 1966, s. 178; 1976, s. 43).

³² Pozycja ta jest pierwszą Ewangelią wydaną na ziemiach współczesnej Ukrainy (Александрович, 2007, s. 172).

³³ Zubrzycki, 1836, s. 13; Kawecka-Gryczowa, Korotajowa, Wojciech, 1960, s. 138; Исаевич, 1976, ss. 42-43; Александрович, 2007, s. 172.

³⁴ Juda, 2013, s. 15.

Bractwo wychodziło z założenia, że działalność M. Śłozki – tzn. druk ksiąg cyrylickich – podważa jego przywilej na monopol do druku i dystrybucji ksiąg cyrylickich (Kawecka-Gryczowa, Korotajowa, Wojciech, 1960, s. 204). W 1639 roku król potwierdził przywilej bractwa, lecz nie cofnął pozwolenia M. Śłozce, zaś w 1640 r. patriarcha potwierdził przywilej bractwa i cofnął wcześniejsze pozwolenie wydane M. Śłozce.

³⁵ Michał Śłozka księgi cyrylickie w formacie 2° i 4° miał tłoczyć na koszt bractwa w nakładzie 1200 egzemplarzy, zaś w 8° na koszt własny i pod własnym nazwiskiem, przekazując bractwu 200 egzemplarzy (Zubrzycki, 1836, s. 14; Kawecka-Gryczowa, Korotajowa, Wojciech, 1960, s. 204).

³⁶ M.in. druk większej liczby egzemplarzy ksiąg (np. do 1500) i przedruk dzieł innych oficyn (Zubrzycki, 1836, s. 15).

³⁷ Zubrzycki, 1836, s. 15; Шустова, 2009, s. 198, 207.

1703 roku⁶⁹. Na karcie tytułowej znajduje się następujący tekst (z wcześniejszą datą⁷⁰): *ЕВАНГЕЛІОН СИРЬВЪ: БЛГОВѢСТІЕ БГОДХОВЕННХЪ ЕВАНГЕЛИСТЪ. БЛГОСЛОВЕНІЕМЪ СТЪБИШЪ ЧЕТВЕРОПРЕСТОЛНЪ ПАТРІАРХЪ. ТЦАНІЕМЪ ЖЕ И ИЖДИВЕНІЕМЪ БРАТСТВА ЛВОВСКО: СТАВРОПІІВНЪ. ХРАМЪ ѠСПЕНІА ПР: БЦА, ИЗДА СА. ВЪ ЛВОВѢ. ВЪ ЛѢТО Ѡ СОЗДАНІА МИРА, ЗРЪИ. А Ѡ РЖ: ХБА, АХЪ. НОЕВРІА КИ.* Tekst ten jest prawie identyczny z tekstem w Ewangelii wydanej w 1690 roku, nawet rok druku – nie 1703 czy 1704 rok, lecz 1690 – został ten sam⁷¹. Jednak zauważalne są drobne⁷² różnice na stronie tytułowej obu wydań (z lat 1690 i 1703-1704): w wyrazie *СТАВРОПІІВНЪ* zamiast *в* jest *ѵ* i znak diakrytyczny nad *н* (*СТАВРОПІІВНЪ*), zamiast *Храма* jest *Храмъ*, w wyrazie *Ѡспеніа* zamiast *а* jest *а* (*Ѡспеніа*), brak dwukropka po *РЖ* i przed *ХБА* oraz brak w wyrazie *НОЕВРІА* litery *м* (*НОЕВРІА*). Różnic⁷³ między tymi dwoma wydaniem mającymi tę samą datę druku – 1690 rok – jest nieco więcej⁷⁴. W Ewangelii z 1703-1704 roku: na stronie *verso* karty tytułowej zostało umieszczone przedstawienie święta Zaśnięcia Bogurodzicy (autorstwa Nikodema Zubryckiego wykonane w 1697 roku) i podpis drukarza na dole strony *василі дрѣка*⁷⁵, tzn. Bazyli Stawnicki; poprawki do tekstu były wprowadzane za pomocą naklejanego papieru lub zdrapywania tekstu⁷⁶; jako odnośnik dla oznaczeń liturgicznych w tekście Ewangelii (zamiast sześcioramiennej gwiazdki) został użyty znak krzyża greckiego – co jest cechą charakterystyczną niniejszego wydania⁷⁷. Nie był to więc wierny – kropka w kropkę – przedruk ostatniej XVII-wiecznej lwowskiej Ewangelii⁷⁸.

Kolejny raz cyrylicą tetraewangelię wydano w Lwowie w 1722 roku. Na karcie tytułowej znajduje się następujący tekst: *ЕВАНГЕЛІОН СИРЬВЪ: БЛГОВѢСТІЕ БГОДХОВЕННХЪ ЕВАНГЕЛИСТЪ. ТЦАНІЕМЪ И ИЖДИВЕНІЕМЪ БРАТСТВА ЛВОВСКАГО: СТАВРОПІІОН. ХРАМА ѠСПЕНІА ПР: БЦА, ИЗДАСА. ВЪ ЛВОВѢ. ВЪ ЛѢТО Ѡ СОДАНІА МИРА, ЗСѢД. А Ѡ РЖ: ХБА, АХЪВ.* W Ewangelii tej na stronie *verso* karty tytułowej zostało umieszczone przedstawienie święta Zaśnięcia Bogurodzicy (autorstwa Nikodema Zubryckiego wykonane w 1697 roku) – identyczne z tym w Ewangelii z 1704 roku – i podpis tego samego drukarza na dole strony (*василіи с: дрѣка*).

Na podstawie danych zawartych w niektórych katalogach i publikacjach naukowych można przypuszczać, że kolejny raz cyrylicą tetraewangelię wydrukowano we Lwowie w 1736 roku. Informacja o takim tetrze znajduje

się w katalogu J.D. Isajewicza⁷⁹ i M.A. Maksymowicza⁸⁰ oraz w pracach D. Zubrzyckiego⁸¹ i J. Dobrowskiego⁸². Należy jednak przypuszczać – jak podał J.D. Isajewicz⁸³ – że w tym przypadku chodzi o Ewangelię lwowską z 1636 roku. Błędnie została podana data druku, w której pierwsza cyfra sześć została zastąpiona cyfrą siedem, a tym samym Ewangelia lwowska 1636 roku trafiła do literatury jako zaginiona Ewangelia ze Lwowa z 1736 roku. Niestety, w wydaniach tetrów lwowskich po raz ostatni na numer edycji – w przypadku Ewangelii – został podany w 1670 roku. Gdyby zwyczaj ten był kontynuowany również po 1690 roku (jest to pierwsza Ewangelia lwowska, która nie ma numeru edycji), to możliwe, że na podstawie poprzednich i następnich wydań można byłoby ustalić, czy Ewangelia z 1736 roku w ogóle istniała.

Kolejny raz cyrylicą tetraewangelię wydano we Lwowie w 1743 roku. Na karcie tytułowej znajduje się następujący tekst: *ЕВАНГЕЛІОН ВО СЛАВѢ СТЪІА ЕДИНОСЦІННА, ЖИВОТВОРАЦІА, И НЕРАЗДѢЛНАМЪ ТРЦЫ, ОЦА И СНА И СТАГО ДХА. НАПЕЧАТА СА КНИГА СІА. СЦЕННОЕ ЕВАНГІЕ. ТЦАНІЕ ЖЕ И ИЖДИВЕНІЕМЪ БРАТСТВА, ПРИ ЦРКВИ ХРАМА ОУСПЕНІА ПРЕСТЪІА БЦЫ. ВЪ ЛВОВѢ. ВЪ ЛѢТО Ѡ СОТВОРЕНІА МИРА, ЗСНА. Ѡ РЖТВА ЖЕ ХРТОВА, АХЪВ.*

Była to ostatnia tetraewangelia wydrukowana we Lwowie przed 1800 rokiem. Po 1743 roku, a więc już w II poł. XVIII wieku, tekst Dobrej Nowiny w jednym woluminie bez pozostałych ksiąg Pisma Świętego był drukowany tylko⁸⁴ w Poczajowie (pięciokrotnie, w latach: 1759, 1768, 1771 i dwukrotnie 1780), Kijowie (sześciokrotnie, w latach 1746, 1752, 1759, 1771, 1773 i 1784) i Moskwie.

Na podstawie informacji znajdujących się na kartach tytułowych cyrylickich starych druków tetraewangelii – głównie dotyczy to numeru ich kolejnego wydania – należy stwierdzić, że w 1639 roku we Lwowie Ewangelii nie wydrukowano. Nie mogła się ona ukazać w oficynie bractwa, ponieważ byłoby to drugie wydanie z tego zakładu. W tym przypadku do Ewangelii brackiej z 1644 roku wprowadzono by tekst *впасно третицею издаде са*. Tymczasem na karcie tytułowej tetra brackiego z 1644 roku zapisano: *впасно вторицею издаде са*, a w następnej Ewangelii brackiej z 1670 roku tekst: *впасно третицею издаде са*. Tetraewangelia lwowska 1639 roku nie mogła się również ukazać w zakładzie prowadzonym przez Michała Słozkę. Gdyby było inaczej, to w jego Ewangelii z 1665 roku należałoby się spodziewać wyrażenia: *второе типомъ издаде са*. Brak na karcie tytułowej Ewangelii z 1665 roku informacji, która to jest edycja, wskazuje pośrednio na pierwsze wydanie tetry w oficynie prowadzonej przez Michała Słozkę.

Analogiczna sytuacja ma miejsce również w niektórych innych księgach, np. w Anfologionach i Apostołach. W pierwszym wydaniu Anfologionu przez drukarnię

⁶⁹ N. Bondar podaje rok 1703 (Bondar, 2002, s. 45nn).

⁷⁰ Запаско, Ісаевич, 1984, s. 17 (nr 795).

⁷¹ Гусева, 1997, s. 15.

⁷² Niekiedy są one pomijane, zob. Bondar, 2002, s. 47.

⁷³ Niektóre egzemplarze Ewangelii lwowskiej 1703/04 roku mają 15-kartkowy dodatek – Ewangelie czytane w Wielki Czwartek i Piątek w Tygodniu Męki Pańskiej. Do Tetrów lwowskich zostały one dodane po raz pierwszy właśnie w tym wydaniu. Zob. Bondar, 2002, s. 48.

⁷⁴ Zob. także Bondar, 2002, s. 45-47.

⁷⁵ Гусева, 1997, s. 37-38; Bondar, 2002, s. 47.

⁷⁶ Гусева, 1997, s. 17.

⁷⁷ Гусева, 1997, s. 15, 74; Bondar, 2002, s. 45.

⁷⁸ Bondar, 2002, s. 45-46. Przykładem wiernego przedruku – kropka w kropkę – są wileńskie tetry 1600 roku z zakładu Mammoniczów (Bondar, 2002, s. 46).

Dokładny wykaz wszystkich tekstów i dodatkowych elementów zob. Bondar, 2002, s. 47-48.

⁷⁹ Ісасвіч, 1970, s. 35 (nr 156).

⁸⁰ Максимович, 1880, s. 682 (nr 83).

⁸¹ Zubrzycki, 1836, s. 19.

⁸² Zob. Zubrzycki, 1836, s. 19.

⁸³ Ісасвіч, 1970, s. 35 (nr 156).

⁸⁴ W II poł. XVIII wieku tetraewangelię wydrukowano również raz w Klinikach (Ostapczuk, 2013b, s. 149).

Bractwa Stauropigialnego z 1632 roku na karcie tytułowej zapisano tylko: Анѡлогїон <...> Тѡцанїе же и ижївенїе брѡтства <...> в Тѡпографїи ѡ ижѡбрази сѡ⁸⁵, zaś w wydaniu z 1651 roku na karcie tytułowej wyraźnie wskazano na numer edycji: Анѡлогїон <...> Тѡцанїѡмъ же и ижѡдївенїемъ Брѡтства <...> в Тѡпографїи ихъ всеовершеннѡ Четвертое⁸⁶ оуже издаде сѡ⁸⁷. W pierwszym wydaniu Apostoła Michała Ślozki z 1639 roku na karcie tytułowej zapisano tylko: Во Лвовѣ в Тѡпографїи Мїхана Слюски⁸⁸, zaś w kolejnym Apostole z 1654 roku – wydanym również w jego zakładzie – na karcie tytułowej wyraźnie wskazano już na numer edycji: второе тѡпомъ издаде сѡ. во Лвовѣ. в Тѡпографїи, Мїхана Слюски⁸⁹.

⁸⁵ Анѡлогїон сирѣчь цѡвтословъ, или тѡпфолоѡ. творенїа разнїчнѡ ѡцѡ. Блѡтїю сѡвѡшїше бжѡтвенноу. и Блѡвенїемъ Вселенскаго Патрїарха кѡрѡзъ Кѡрїлла. Тѡцанїе же и ижївенїе брѡтства Црѡковѡ, при Храмѣ всеїтна Дѡпенїа прѣтѡя прїнѡ Дѡбы Мрїа в Тѡпографїи ѡ ижѡбрази сѡ. Во Лвовѣ. Лѡтѡ ѡ сѡзданїа Мїра, зрїм. ѡ Ржѡтѡвѡ Хѡдѡ, ахѡлѡ.

⁸⁶ We Lwowie drugie wydanie Anfologionu ukazało się w 1638 roku (Icaewič, 1970, s. 17 {nr 30}), zaś trzecie w 1641 roku (Icaewič, 1970, s. 19 {nr 40}).

⁸⁷ Анѡлогїон сирѣчь: цѡвтословъ, или тѡпфолоѡзъ, сѡставленнѡ ѡ сѡбѡ ѡцѡ ижѡбращеннѡхъ зѡдѡ. Всенаного бѡ во тѡрѡи блѡтїю, Блѡвенїе Четверопрестолнѡхъ Восточнѡ сѡбѡшнѡ Патрїархъ. Тѡцанїѡмъ же и ижѡдївенїемъ Брѡтства, при храмѣ Дѡпенїа прѣтѡя Бѡматере, в Тѡпографїи ихъ всеовершеннѡ Четвертое оуже издаде сѡ. Въ Лвовѣ. Въ Лѡтѡ выгѡа Мїра, зрїм. ѡ Вѡплощенїа же Гїа, ахѡна.

⁸⁸ Pełny tekst na karcie tytułowej wygląda następująco: Апостолъ сїетъ Книга Новаго Завѣта Сѡдержѡцѡна в сѡбѣ Дѡванїа и Посланїа сѡбѡхъ Апостолѡвѡхъ Пѡ древнемѡ сѡбѡ Православнѡ Восточнѡ Црѡкѡе оустанѡдѡ, въ оупотрѡвленїе Чѡтенїа на Правїлѣ Црѡковнѡ Сѡчиненѡа и Расположенѡа За Прївїлїеѡ егѡ Королѡ: Млѡти, А за Блѡвенїе Сѡбѡшнѡ Патрїархѡвѡ, и Прѡ: ѡ: мї: Гѡ: ѡца Петра Могїлы, Мїтрополїта Кїѡ: Галїцї: и проѡ: Во Лвовѣ в Тѡпографїи Мїхана Слюски. Рокъ ахѡлѡ. Мїа Іѡна ѡ Днѡ.

⁸⁹ Pełny tekst na karcie tytułowej Apostoła z 1654 roku wygląda nastę-

Wytłoczone jakoby w 1683 roku tetraewangelie lwowskie są w rzeczywistości drukami z 1690 lub 1703/04 roku, natomiast Ewangelię z roku 1736 należy uznać za nieistniejącą.

Na podstawie przedstawionych informacji należy więc stwierdzić, że we Lwowie tetraewangelie były drukowane siedmiokrotnie w zakładzie bractwa, w latach 1636, 1644, 1670, 1690, 1703, 1722 i 1743 oraz jednokrotnie w oficynie Michała Ślozki w roku 1665. Do 1800 roku we Lwowie zostało wydanych łącznie osiem tetraewangelii.

Tym samym ze wstępnego wykazu 120 edycji czterech ksiąg Dobrej Nowiny w jednym woluminie (bez innych ksiąg Pisma Świętego) należy usunąć trzy lwowskie wydania z lat 1639, 1683 i 1736 – uznane za nieistniejące. Analogiczną weryfikację liczby wszystkich wydań tetraewangelii należy przeprowadzić w odniesieniu do pozostałych ośrodków drukarskich, np. Kijowa. Należy przy tym wykorzystać nie tylko informacje znajdujące się na kartach tytułowych (głównie numer edycji), lecz również dokumenty archiwalne dotyczące poszczególnych oficyn drukarskich. Pozwoli to na ustalenie dokładnej liczby starych druków cyrylickich tetraewangelii.

ријасѡ: Апостолъ сїетъ Книга Новаго Завѣта Сѡдержѡцѡна в сѡбѣ Дѡванїа и Посланїа сѡбѡхъ Апостолѡвѡхъ. Пѡ древнемѡ сѡбѡ Православнѡ Восточнѡ Црѡкѡе оустанѡдѡ, въ оупотрѡвленїе Чѡтенїа на Правїлѣ црѡковнѡ Сѡчиненѡа и Расположенѡа. За Прївїлїеѡ егѡ Королѡ: Млѡти, А за Блѡвенїемъ Сѡбѡшнѡхъ Патрїархѡвѡ, и Прѡсѡщенѡа Мїтрополїта Кїевскаго и Бѡлюбїваго Епїсѡпа Лвовскаго. И прѡ: второе тѡпомъ издаде сѡ. во Лвовѣ. в Тѡпографїи, Мїхана Слюски. Рокъ бѡ: ахѡнѡ. Мїа Ноѡмрїа ѡ Днѡ.

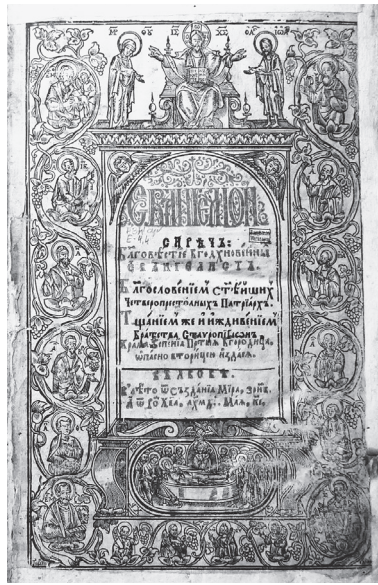
Błędnie została podana data ахѡнѡ (SIC!), a nie ахѡнѡ.

1636	1644	1665	1670	1690	1704	1722	1743
ЕВАНГЕЛІОН							
сирѣчь Блѡговѡстїе Бѡдѡхнѡвеннѡхъ евангелїстѡ							Во славѡ сѡбѡ ѡдїносѡцнѡна, жївѡтѡвѡрѡцїа їнерѡзѡблїмѡа Трїцы, Оца и Сїна и сѡга Дѡхѡ
Блѡвенїе сѡбѡшнѡ Патрїарѡ и Прѡсѡщенѡа Кѡрѡзъ Петра Могїлы, Мѡтрополїты Пѡдѡ	Блѡгословенїе сѡбѡшнѡхъ Четверопрестолнѡхъ Патрїархѡвѡ.	За прївїлїеѡ: Королѡ: Млѡти, А за Блѡгословенїе сѡбѡшнѡ Патрїарѡ. и Бѡлюбїваго ѡ: Млѡти Гѡднѡ ѡца, Аѡнасіа Желїзѡрскаго Епїа, Лвовскѡ Галїї и Кѡ Пѡдѡ	= jak w tetrze z 1644 r.			brak	brak
Тѡцанїе же и ижѡдївенїемъ Брѡтства Стѡропїгїонѡ. Храма Оуспенїа прѣтѡя Бѡгородїца от же и ижѡдївенїемъ 1636		в Тѡпографїи Мїхана Слюски (ро въ Лвовѣ)	= jak w tetrach 1636 i 1644				
			от же 1722; add Лвовскаго пост Брѡтства 1670, 1690, 1704; Храма: Храма 1704 Стѡропїгїонѡ: при црѡкѡи 1743				

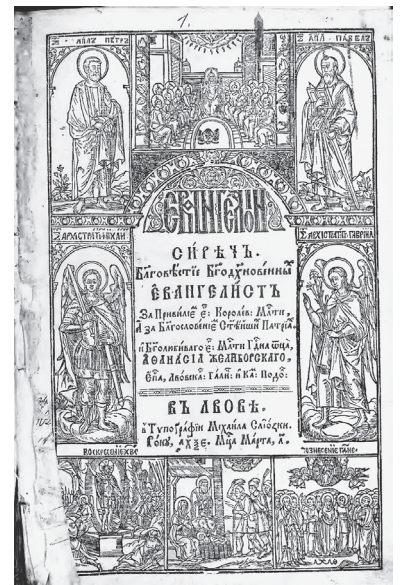
brak	впасно вторицею ИЗДАДЕ СЯ.	brak	впасно третичею ИЗДАДЕ СЯ	ИЗДАСА			Напечатана са книга сѣа Сщенное еѡліе. (przed Тщаніею же...)
ВЪ ЛВОВѢ							
ВЪ ЛѢТО ОТЪ СЪЗДАНІА МІРА		brak	= jak w tetrach 1636 i 1644				
ѣРМА	ѣРНЕ	brak	ѣРОН	ѣРН	ѣРН	ѣСД	ѣСНА
Δ ОТЪ РЖТВА ХРИСТОВА		brak	= jak w tetrach 1636 i 1644; om a 1743				
ѣХЛАС	ѣХМА	рокѣ ѣХХѣЕ	аХѣ	аХѣ	аХѣ	аХѣВ	аХѣГ
Авг.	Маа	Міѣа Марга	Іюніа (А) lub Міѣа Іюніа В)	Ноемврїа		brak	brak
ѣ	иї	л	дї	Ки	їи	brak	brak

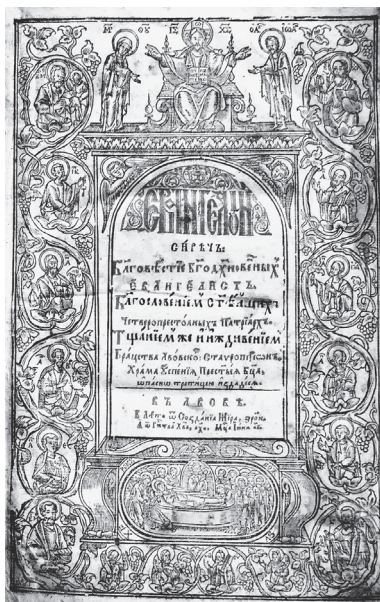
Karta tetraewangelii lwowskiej z 1636 roku

Karta tetraewangelii lwowskiej z 1644 roku

Karta tetraewangelii lwowskiej z 1665 roku (z drukarni Michała Słozki)

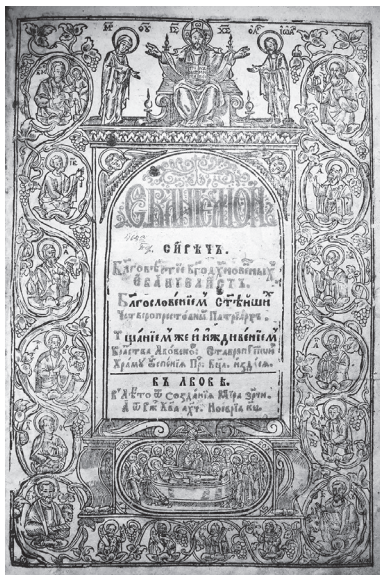
Karta tetraewangelii lwowskiej z 1670 roku – wariant A

Karta tetraewangelii lwowskiej z 1670 roku – wariant B

Karta tetraewangelii lwowskiej z 1690 roku

Karta tetraewangelii lwowskiej
z 1704 roku

Karta tetraewangelii lwowskiej
z 1722 roku

Karta tetraewangelii lwowskiej
z 1743 roku

Bibliografia

- Dubec R. (2010). *Cyrylickie starodruki cerkiewne XVII-XVIII w. ze zbiorów instytucji kościelnych i parafii prawosławnych woj. małopolskiego*. Katalog, Gorlice.
- Garzaniti M. (2001). *Die altslavische Version der Evangelien. Forschungsgeschichte und zeitgenössische Forschung* (=Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge. Reihe A: Slavistische Forschungen. Bd. 33), Böhlau Verlag. Köln-Weimar-Wien.
- Isajewyc J. (2005). Z dziejów parafialnych bractw cerkiewnych w metropolii kijowskiej od XVI do XX wieku. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, T. 3, 129-140.
- Juda M. (2014). Uprzywilejowane drukarnie we Lwowie doby staropolskiej. *Folia Bibliologica*, 55/56, 2013-2014, 11-18.
- Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Wojciech W. (1960). *Drukarze dawnej Polski, od XV do XVIII wieku (zeszyt 6): Małopolska – Ziemia Ruska* (=Drukarze Dawnej Polski od XV do XVIII wieku, t. 10). Wrocław – Kraków.
- Lepak R. (2013). *Katalog druków cyrylicznych XVI-XVIII wieków w zbiorach biblioteki klasztoru oo. Bazylianów w Warszawie* (=Bazylikańskie Studia Historyczne 3), Warszawa.
- Naumow A., Kaszlej A. (2004). *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce, Katalog*, Wydanie drugie zmienione, Kraków.
- Ostapczuk J. (2013a). Cerkwino-słowiańskie rękopisy Ewangelii w Polsce. W *Ku Słowu, ku Kościołowi, ku światu. Księga pamiątkowa ofiarowana Arcybiskupowi Jeremiaszowi (Janowi Anchimiukowi) w 70 rocznicę urodzin*, red. K. Wojciechowska, W. Konach, Warszawa, 197-229.
- Ostapczuk J. (2013b). *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza w cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzach krótkich*, Warszawa.
- Ostapczuk J. (2016). Неизвестный пергаментный отрывок кириллического Евангелия апракос полного из библиотеки Духовной семинарии Гosiанум в Ольштыне, *Scripta & E-Scripta*, XVI-XVII (w druku).
- Zubrzycki D. (1836). *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi, Lwów*.
- Александрович В. (2007). Нововіднайдені джерельні матеріали до біографії львівського друкаря Михайла Сльозки. *Вісник Львівського Університету. Серія Книгознавство, бібліотечознавство та інформаційні технології*, Вип. 2. 172-191.
- Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, Ч. 1, Т. 12: *Акты, относящиеся к истории Львовского Ставропигиального братства (продолжение)*, Киев 1904.
- Бондар Н.П. (2002). З досвіду атрибуції кирилических видань Національної бібліотеки України імені ВІ Вернадського: міфічне львівське Євангеліє 1683 р. друкарні Львівського братства. *Рукописна та книжкова спадщина України* 7: 42-51.
- Бондар Н.П. (2015). Взаємовпливи кирилических видань Євангелій другої половини XVI – середини XVII ст. вільнюського та львівського друку. W *Науковий Потенціал Славістики Історичні Здобутки Та Тенденції Розвитку. Тези Доповідей Міжнародної Наукової Конференції до дня слов'янської писемності і культури (Київ, 21 травня 2015 р.)*. Київ, 109-112.
- Голубевъ С.Т. (1906). *Объяснительные параграфы по истории западнорусской церкви*. Киев.
- Гусева А.А. (1997). *Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVII-XVIII вв., Методические рекомендации*. Москва.
- Запаско Я.П., Ісаевич Я.Д. (1984). *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні, Кн. II, Ч. I: 1701-1764*, Львів.

- Запаско Я.П., Мацюк О.Я. (1983). *Львівські стародруки: Книгознавчий нарис*, Львів.
- Зубрицький Д. (2011). *Хроніка ставропігійського братства*, Львів.
- Ісаевич Я.Д. (1966). *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.*, Київ.
- Ісаевич Я.Д. (1970). *Львівські видання XVI-XVIII ст. Каталог*. Львів.
- Исаевич Я.Д. (1976). Типография Михаила Слезки и ее роль в мецславянских культурных связях. В *Федоровские чтения 1973*, Москва, 52-54.
- Карагаевъ И. (1881). *Хронологическая роспись славянскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами 1491-1730*. Санктпетербургъ.
- Карагаевъ И. (1883). *Описаніе славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кирилловскими буквами, Т. I (съ 1491 по 1652 г.)*. Санктпетербургъ.
- Кириллические издания XVI века из коллекции Центральной Научной Библиотеки имени Якуба Коласа Национальной Академии Наук Беларуси. Каталог.* (2017). Сост. Е.И. Титовец и др., Минск.
- Максименко Ф.П. (1975). *Кирилличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574-1800)*. Львів.
- Максимович М.А. (1880). Книжная старина южно-русская. В *Собрание сочинений*. Т. 3, Киевъ, 678-682.
- Петров С.О., Бирюк Я.Д., Золотарь Т.П. (1958). *Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР*. Киев.
- Строев П.М. (1836). *Описание старопечатныхъ книг, находящихся в библиотеке Ивана Никитича Царского*. Москва.
- Ундольский В.М. (1871). *Хронологическій указатель славяно-русскихъ книгъ церковной печати съ 1491-го по 1681-й г. Выпуск первый*. Москва.
- Шустова Ю.Э. (2009). *Документи Львовского Успенского ставропігійського Братства (1586-1788). Источниково-ведческое исследование (=Россия и христианский Восток. Библиотека, Вып. 8)*. Москва.

Rozmiar artykułu: 2 arkusze wydawnicze

ΕΛΠΙΣ

CZASOPISMO TEOLOGICZNE
KATEDRY TEOLOGII PRAWOSŁAWNEJ
UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU

ADRES REDAKCJI

15-097 Białystok, ul. M. Skłodowskiej-Curie 14
tel. 85 745-77-80, e-mail: redakcja@elpis.edu.pl
www.elpis.uwb.edu.pl